

**MĄDROŚCIOWE ODCZYTANIE
PRZYKAZANIA: „NIE MÓW
FAŁSZYWEGO ŚWIADECTWA
PRZECIW BLIŹNIEMU SWEMU”
(WJ 20,16; PWT 5,20)
W KSIĘDZE PRZYSŁÓW**

**The Sapiential Interpretation
of the Commandment “You shall not bear false
witness against your neighbour”
(Ex 20:16; Dt 5:20) in the Book of Proverbs**

Abstract: The commandments, in the context of biblical Israel, constituted a solid foundation for one’s relationship with both God and man, thus providing the basic element for the shaping of human society. In this regard, the commandment “You shall not bear false witness against your neighbour” gained particular significance. The very quantity and variety of social and moral situations led naturally to legal specifications, as confirmed by the code of laws in the Books of Exodus and Deuteronomy. Beyond this, equally important for the chosen people was the process of formation and education through accumulated sapiential maxims and proverbs which contributed to the formation of right attitudes. References to the need for bearing true witness and ipso facto warnings against bearing false witness appear frequently in the Book of Proverbs, and they serve to confirm the great educational role of this commandment in the sapiential thought of biblical Israel.

Keywords: Book of Proverbs, commandment, false witness, lying tongue, truthfulness

Streszczenie: Przykazania w biblijnym Izraelu stanowiły trwałe fundament relacji z Bogiem i z drugim człowiekiem, będąc tym samym podstawowym elementem formowania się społeczności ludzkiej. Z tego względu przykazanie „Nie mów fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu swemu” nabierało szczególnej wartości. Wielość i różnorodność sytuacji skłaniała do prawnych uściśleń, czego potwierdzeniem jest kodeks praw w Księdze Wyjścia i w Księdze Powtórzonego Prawa. Równie ważny był jednak dla ludu wybranego proces kształcenia i formowania poprzez przyswajane mądrościowe sentencje i przysłowia, które przyczyniały się do ukształtowania właściwych postaw. Częste w Księdze Przysłów nawiązywanie do potrzeby składania prawdziwych zeznań i zarazem przestrogi przed fałszywym świadectwem stanowią potwierdzenie ogromnej roli wychowawczej tego przykazania w mądrościowym nurcie biblijnego Izraela.

Słowa klucze: Księga Przysłów, przykazanie, fałszywy świadek, kłamliwy język, prawdomówność

W poprawnym funkcjonowaniu ludzkiej społeczności przepisy i prawa odgrywają podstawową rolę, często przekazując uniwersalny sens moralny, aktualny w każdym momencie historii. Tak też jest w przypadku Dziesięciu Przykazań zawartych w księgach biblijnych narodu wybranego, które pozostają normatywne dla Ludu Nowego Przymierza. Również i dziś nie przestają one inspirować badaczy dziejów religii i wymiaru sprawiedliwości na przestrzeni wieków¹. W Dekalogu, tak istotnym dla tradycji judaistycznej², na szczególną uwagę zasługuje

¹ Jako przykład podejścia interdyscyplinarnego warto przywołać opublikowaną pracę doktorską Tonelli, *Il Decalogo*.

² Zob. Muszyński, *Dekalog*; Petuchowski, *Głos z Synaju*; Chouraqi, *Dziesięć przykazań*, 201-218; Synowiec, *Dekalog*, 55-63; Koška – Pekaric, *Dziesięć przykazań*, 7-8; Nagórny, *Etyka*, 161-195; Wojciechowski, *Dziesięć przykazań*, 17-21.

przykazanie dotyczące świadectwa³ składanego w sądzie w sytuacjach spornych, obłożone boską sankcją, aby nie było ono fałszywe:

לֹא־תִשָּׁנֶה בְּרֵעֶךָ עַד שִׁקֵּר
„Nie będziesz odpowiadał przeciw bliźniemu twemu jako świadek kłamliwy” (Wj 20,16).

וְלֹא־תִשָּׁנֶה בְּרֵעֶךָ עַד שָׁוֵא
„I nie będziesz odpowiadał przeciw bliźniemu twemu jako świadek oszukujący” (Pwt 5,20)⁴.

Choć treść tych przykazań jest niemal identyczna, to godnym zauważenia jest fakt, że Księga Wyjścia akcentuje bardziej świadectwo złożone w sposób obiektywnie kłamliwy, w odniesieniu do zafałszowania materii składanych zeznań⁵. Księga Powtórzonego Prawa natomiast zwraca uwagę na sens subiektywny świadectwa, w znaczeniu świadomego zafałszowania zeznań składanych przez świadka⁶, akcentując przy tym integralny związek z zawartym Przymierzem i z przestrogą przed nadużywaniem imienia Bożego (por. Pwt 19,18)⁷.

Należy przypomnieć, że „naruszenie tego przykazania było traktowane nie tylko w wymiarze jednostkowym, ze względu na honor osoby, ale także jako wielkie przestęp-

³ Szczegółowego omówienia tego przykazania i czego ono dotyczy, w kontekście Księgi Wyjścia i Księgi Powtórzonego Prawa, podjął się w poprzednim numerze tematycznym o świadectwie Stefański, „VIII przykazanie”, 21-46.

⁴ Zob. Łach, *Księga Wyjścia*, 201-202; tenże, *Księga Powtórzonego Prawa*, 139; Lemański, *Księga Wyjścia*, 431-432. Van Leeuwen, „7”, 209-213, zauważa w tym kontekście, że to przykazanie wprowadza konkretną terminologię sądowniczą.

⁵ Użyty termin שִׁקֵּר („kłamstwo, kłamliwy”), często pojawiający się w tekstach o charakterze jurydycznym, niesie z sobą zarazem aspekt religijny i teologiczny. Szeroką panoramę występowania tego słowa, zob. Klopffstein, „שִׁקֵּר”, 1010-1019; Seebass – Beyerle – Grünwaldt, „שִׁקֵּר”, 466-472.

⁶ Por. Muszyński, *Dekalog*, 161; Seebass – Beyerle – Grünwaldt, „שִׁקֵּר”, 468.

⁷ Por. Otto, *Deuteronomium* 1–11, 750-751.

stwo przeciw Przymierzu, i dlatego było karane śmiercią⁸. Nie powinno więc dziwić, że kontekst bezpośredni nadania tego nakazu wskazuje nie tylko na funkcjonujący w Izraelu wymiar sędziowski, ale również na możliwe nadużycia w procesach i wymierzanej sprawiedliwości (por. Wj 23,1-3.6-8; Kpł 19,11.16; Pwt 19,15-21)⁹. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na to, że hebrajskie słowo עד („świadek”) jest wyrażeniem charakterystycznym dla języka sądowego w ST. Określało ono konkretną osobę, występującą zarówno w sprawach cywilnych (zob. Rt 4,7; Iz 8,2; Jr 32,10.12.44), jak i w procesach karnych (zob. Kpł 5,1; Lb 5,13), która może wykazać i potwierdzić sprawiedliwe postępowanie oskarżanej osoby, stając tym samym w jej obronie. Nie należały też do rzadkości przypadki, gdy świadek przytaczał oskarżenie przeciwko człowiekowi winnemu¹⁰. Instytucja ta, podobnie jak w czasach współczesnych, odgrywała w systemie sędziowskim Izraela kluczową rolę, gdyż zarówno strona oskarżająca, jak i strona broniąca się przedstawiała ludzi, którzy mieli potwierdzić prawdziwość oskarżenia lub składanych zeznań (por. Lb 5,13; Jr 42,5; Mi 1,2; Mal 3,5; Prz 24,28)¹¹. Osoby świadczące mogły występować zarówno po stronie skarżącej, jako donosiciele (por. 1 Krl 21,10.13; Mi 6,1), jak też po stronie broniącej człowieka oskarżonego (por. Prz 14,25; Iz 43,9-10.12; Jr 26,17). W samym

⁸ Zob. Nagórny, *Etyka*, 184.

⁹ Por. Łach, *Księga Wyjścia*, 226-227; tenże, *Księga Powtórzonego Prawa*, 211-212; Lemański, *Księga Wyjścia*, 491-496. Dobrą syntezę o charakterze teologicznym, wraz z odniesieniem do współczesności, por. Rosik, „Biblijny horyzont przykazania VIII”, 777-788.

¹⁰ Według Bovatiego, *Ristabilire la giustizia*, 244, podczas gdy rzeczownik עד znaczy zawsze „świadek z urzędu”, konstrukcja עד עד podkreśla fakt, że świadectwo składane jest przeciwko komuś. Warto przy tym zauważyć różne odcienie roli świadka prawdziwego lub kłamliwego w kontekście sędziowskim, zob. Bovati, *Ristabilire la giustizia*, 240-246.

¹¹ Więcej na temat systematycznego funkcjonowania procedury zob. de Vaux, *Instytucje*, 170-171; Rosik, „Biblijny horyzont przykazania VIII”, 779-783.

jednak procesie również oskarżyciel miał możliwość składania świadectwa (por. 1 Krl 21,10.13; Mi 1,2), a starsi mogli być zarazem świadkami i sędziami (por. Iz 5,3; Mi 6,1)¹². Niebezpieczeństwo złożenia świadectwa zafałszowanego było aż nadto znane w narodzie wybranym, dlatego ustalono procedurę sądowniczą wykluczającą możliwość fałszywego świadectwa: wprowadzono między innymi konieczność dwóch świadków dla uwierzytelnienia zeznania (por. Pwt 17,6)¹³; obwarowywano je dodatkową przysięgą przed Bogiem (por. Kpł 19,12)¹⁴, a dla składającego fałszywe zeznania Kodeks Deuteronomiczny przewidywał zastosowanie *ius talionis* (Pwt 19,18-20)¹⁵.

To jednak wyraźnie nie wystarczało, skoro na kartach ksiąg biblijnych spotyka się tak wiele napomnień w tej dziedzinie, zwłaszcza w nauczaniu prorockim, w którym krzywoprzysięzcy zaliczani są do największych przestępców (por. Jr 7,9; Za 5,3-4; 8,16-17; Mal 3,5)¹⁶. Również w psalmach nie brakuje wyraźnego potępienia kłamstwa (por. Ps 15,2; 24,6; 26,4; 27,12; 34,14; 35,11; 101,5.7), krytykując zwłaszcza postawę chełpienia się z popełnianych przestępstw (por. Ps 52,3-6). Najbardziej wymownym napiętnowaniem procedury krzywoprzysięstwa jest jednak epizod zachowany w greckich dodatkach do Księgi Daniela w opowiadaniu o Zuzannie i dwóch lubieżnych starcach, którzy oskarżyli ją fałszywie o cudzołóstwo (por. Dn 13,1-64). Ocalała ona za sprawą interwencji Daniela, który wykazał oszczerczość zeznań starców wobec niej (por. Dn 13,44-63)¹⁷.

Również w literaturze mądrościowej nie brakuje odniesienia się do składania fałszywego świadectwa, zarówno w tradycji przekazanej w języku hebrajskim (zob. Hi 9,19; 13,18.22; 23,4; 31,35-36), jak i greckim (zob. Syr 7,12-

¹² Por. Synowiec, *Dekalog*, 226.

¹³ Por. Nagórny, *Etyka*, 184.

¹⁴ Zob. Łach, *Księga Kapłańska*, 239; Tronina, *Księga Kapłańska*, 285.

¹⁵ Por. Nagórny, *Etyka*, 184; Otto, *Deuteronomium* 1–11, 750-751.

¹⁶ Zob. Synowiec, *Dekalog*, 227.

¹⁷ Zob. Synowiec, *Dekalog*, 227-228.

13; 20,24-26). Szczególnym przykładem w tym kontekście mądrościowym jest Księga Przysłów, w której słowo ׀ (,świadek”), o wyraźnie negatywnych konotacjach składania fałszywego zeznania, pojawia się aż 11 razy (por. Prz 6,19; 12,17; 14,5ab.25; 19,5.9.28; 21,28; 24,28; 25,18). Tak częste odwoływanie się mędrców Izraela do sytuacji społecznie nagannej rodzi pytanie o specyfikę mądrościowego odczytania tego przykazania Dekalogu w relacji do różnych okoliczności życia. Niniejszy artykuł pragnie być przyczynkiem do zgłębienia tej kwestii.

1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA KSIĘGI PRZYSŁÓW

Według starożytnych przekładów księga ta nosiła nazwę „Przysłowia Salomona”, co znajduje swoje zakorzenie w pierwszych słowach wstępu redakcyjnego (zob. Prz 1,1). Z informacji zawartej w 1 Krl 5,9-12 wiadomo, że król izraelski słynął z wypowiedzianych sentencji, których miało być aż trzy tysiące, jak również z układanych pieśni (por. 1 Krl 5,12). Wzmianka ta zdaje się potwierdzać związek z imieniem króla Salomona, nadanym księdze zawierającej przysłowia i sentencje. Odwołanie się do postaci króla-mędrca nie tyle stwierdza jego autorstwo zawartych w księdze treści, ile świadczy o intencji redaktorów, aby nadać literacki kształt zachowanym przysłowiom pochodzącym z różnych okresów historii Izraela i od różnych osób¹⁸. Powołanie się na autorytet Salomona, jako inicjatora tej formy przekazu mądrości, ma jednak swoje

¹⁸ Dobrą prezentacją prób odtworzenia redakcji Księgi Przysłów są artykuły w publikacjach: Bellia – Passaro, *Libro dei Proverbi*. Tło środowiska mędrców w Izraelu opisują również von Rad, *La sapienza in Israele*, 13-53, i Lang, „Schule und Unterricht”, 186-201. Zob. także syntetyczne wprowadzenie do Księgi Przysłów: Synowiec, *Mędrcy Izraela*, 109-129; Morla Asensio, *Libri sapienziali*, 97-99; Bonora – Priotto, *Libri sapienziali*, 47-56; Clifford, *The Wisdom Literature*, 42-68; Potocki, „Drogi Mądrości”, 34-72; Gorgulho – Anderson, „Księga Przysłów”, 766-770; Gilbert, *Les cinq livres des sages*, 19-25; Brzegowy, *Pisma mądrościowe*, 91-117; Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 3-13. Dobrym

uzasadnienie w umieszczeniu przysłów w centralnej części Księgi¹⁹.

Osobnym zagadnieniem, na które warto w tym miejscu zwrócić uwagę, jest proces formowania się przysłów. U początku można wyróżnić etap ustny danego przysłowia, jako wynik obserwacji zachowań ludzi i sytuacji, w których się znajdują. Jego sformułowaniu towarzyszy pewna konfrontacja z uznawanym porządkiem rzeczy, gdy powstaje jakieś powiedzenie o znaczeniu uniwersalnym. W drugim etapie przysłowie uzyskuje formę krótkiej i zwartej wypowiedzi, możliwej do zapamiętania i powtórzenia. Wreszcie, w końcowej fazie, dochodzi do utrwalenia pisemnego danego przysłowia poprzez wprowadzenie go do kolekcji czy zbioru przysłów, nadając mu tym samym nowe znaczenie, bardzo często o charakterze pedagogicznym, służąc celom edukacyjnym i formacyjnym²⁰.

Księga Przysłów ma więc długą historię, ale w obecnej postaci, pochodzącej od mędrców z czasów powygnaniowych, składa się na nią siedem zbiorów poprzedzonych obszernym wprowadzeniem (Prz 1–9) i zwieńczonych poematem o męznej niewieście (Prz 31,10-31). Struktura Księgi Przysłów przyjmowana przez większość autorów przedstawia się następująco:

Wstęp redakcyjny:	1,1-7;
Wprowadzenie:	1,8–9,18;
1. Zbiór: „Przysłowia Salomona”:	10,1–22,16;
2. Zbiór: „Co mówią mędrzy”:	22,17–24,22;
3. Zbiór: „Przysłowia innych mędrców”:	24,23-34;
4. Zbiór: „Inne przysłowia Salomona zebrane przez ludzi Ezechiasza, króla”:	25,1–29,27;
5. Zbiór: „Słowa Agura”:	30,1-14;
6. Zbiór: Kolekcja przysłów bez tytułu:	30,15-33;
7. Zbiór: „Słowa Lemuela”:	31,1-9;

wprowadzeniem do wersji greckiej Księgi Przysłów jest obszerny tekst d'Hamonville, *Les Proverbes*, 17-155.

¹⁹ Por. Potocki, „Drogi Mądrości”, 34-36.

²⁰ Zob. Gilbert, *Les cinq livres des sages*, 23-25.

Z tego sumarycznego przedstawienia widać wyraźnie, że wzmianki o świadku kłamliwym znajdują się zarówno we wprowadzeniu (por. Prz 6,19), jak i w dwóch zbiorach przysłów przypisywanych Salomonowi (por. Prz 12,17; 14,5ab.25; 19,5.9.28; 21,28; 25,18), a tylko jeden raz pojawia się w przysłowiach innych mędrców (por. Prz 24,28). Te właśnie części, choćby ze względu na ich objętość, stanowią zasadniczy zrąb dla całości dzieła, bo obejmują trzy czwarte księgi²². Już z faktu takiego umieszczenia przysłów zawierających odniesienie do fałszywego świadka wynika, że dla refleksji mądrościowej sprawa jakości składanego świadectwa należała do istotnych kwestii życia społecznego, które w Izraelu pozostawało w stałej relacji do Boga. Tę uwagę trzeba mieć na względzie, poddając analizie przysłowia podejmujące kwestię składania kłamliwego świadectwa.

2. POSTAĆ FAŁSZYWEGO ŚWIADKA W KSIĘDZE PRZYSŁÓW

2.1. Fałszywe świadectwo pośród spraw nieznośnych dla Pana (Prz 6,19)

Pierwsza wzmianka o fałszywym świadku pojawia się w Księdze Przysłów pośród tzw. przysłów numerycznych²³, które wyliczają to, co jest przez Boga znieawidzo-

²¹ Por. Synowiec, *Mędrcy Izraela*, 110-111; Morla Asensio, *Libri sapienziali*, 97; Clifford, *The Wisdom Literature*, 43-44; Gilbert, *Les cinq livres des sages*, 20. Nieco inny schemat, zob. Brzegowy, *Pisma mądrościowe*, 92-98; Gorgulho – Anderson, „Księga Przysłów”, 768.

²² Por. Synowiec, *Mędrcy Izraela*, 111-112; Gilbert, *Les cinq livres des sages*, 20.

²³ Zdaniem von Rada, *La sapienza*, 40-42, czynność liczenia i wymieniania rzeczy w określonym porządku należy do elementarnych po-

ne i co budzi u Niego odrazę (הוֹעֵבֶרָה; Prz 6,16)²⁴. Chodzi tu o czynności osoby, opisane za pomocą określonych cech, części ciała i sytuacji, w których podejmują działania godne potępienia, „sprzeciwiając się prawdziwej religijności, świętości i Prawu Bożemu” (Prz 6,16-19)²⁵:

- 16 Tych sześć rzeczy nienawidzi Pan,
a siedem budzi w Nim odrazę²⁶:
17 wyniosłe oczy, **język fałszywy** (לִשְׁוֹן שָׁקֵר),
ręce, co krew niewinną wylały,
18 serce knujące złe plany,
nogi, co biegną prędko do zbrodni,
19 **kto kłamie jako świadek fałszywy** (עֵד שָׁקֵר)
i ten, kto wznieca kłótnie wśród braci.

Należy zauważyć, że wyliczenie tych czynności odpowiada wcześniejszej perykopie (Prz 6,12-15), którą mędrzec poświęca człowiekowi przewrotnemu. Wymienia

trzeb człowieka. Przysłowia numeryczne odzwierciedlają tę potrzebę. Ale jest również możliwe, że tego typu maksymy służyły w szkole w nauczaniu i w zdobywaniu wiedzy. Podane na początku przysłowia liczby *sześć* i *siedem* wprowadzają pewien rodzaj enigmy, który winien zaciekawić słuchaczy dla udzielenia odpowiedzi. Według Cyłkowa, *Przypowieści Salomona*, 38, „wspomniawszy o rozsiewaniu swarów, wylicza wieszcz jeszcze sześć innych ciężkich występków, których Bóg nienawidzi. Sześć albo siedem oznacza, że nie idzie ściśle o liczbę”. Zob. też Morla Asensio, *Libri sapienziali*, 96.

²⁴ Zdaniem Alonso Schökel – Vélchez Líndez, *I Proverbi*, 250, taka formuła jest częsta w Księdze Powtórzonego Prawa (Pwt 7,25.26; 12,31; 13,15;14,3; 17,1.4; 18,9.12; 20,18; 22,5; 23,19; 24,4; 25,16; 27,15; 32,16), i w Księdze Przysłów (Prz 3,32; 6,16; 8,7; 11,1.20; 12,22; 13,19; 15,8.9.26; 16,5.12; 17,15; 20,10.23; 21,27; 24,9; 26,25; 28,9; 29,27). Wprowadza ona sankcję boską w sferę ludzkiego postępowania.

²⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 88.

²⁶ Tekst Prz 6,16 wg LXX: ὅτι χαίρει πᾶσιν οἷς μισεῖ ὁ κύριος συντριβεται δὲ δι' ἀκαθαρσίαν ψυχῆς („on bowiem raduje się ze wszystkiego, czym Pan się brzydzi, upada z powodu nieczystości duszy”), wyraźnie odbiega od oryginału. Zdaniem d’Hamonville, *Les Proverbes*, 195, tłumacz widocznie nie zrozumiał w tym miejscu przysłowia numerycznego i poszedł w kierunku powiązań leksykalnych z poprzednią perykopą (por. Prz 6,12-15), aby wyjaśnić przyczyny upadku człowieka nikczemnego.

on poszczególne części jego ciała jako narzędzia czynności: oczy, którymi rozgląda się na wszystkie strony (Prz 6,13a.17a); usta i język kłamliwe (Prz 6,12a.17a); palce dające różne znaki (Prz 6,13b.17b); serce, które knuje (Prz 6,14a.18a); nogi szurające (Prz 6,13a.18b); kłamstwo i oszustwo (Prz 6,14a.19a); wzniecane kłótnie (Prz 6,14b.19b)²⁷. W ten sposób zostaje opisany fizycznie niemal cały człowiek, który wchodzi w relacje z innymi, w tym przypadku w relacje naznaczone popełnianym złem. Jego początek jest niewątpliwie w sercu (Prz 6,14a.18a), ale wyraża się w różnych czynnościach i gestach ciała²⁸. Można mówić w tym przypadku o swoistym kompendium wad i postaw kryminalnych, które mędrcy w Izraelu postrzegali jako religijnie nieodpowiadające uczciwemu życiu²⁹. Należy jednak zwrócić uwagę, jak to zostało powiedziane, że wymienione członki ciała ludzkiego w Prz 6,16-19, oddane na służbę nieprawości, są poddane przez mędrca ocenie teologicznej. W tej ocenie przechodzi on ze sfery etycznej na stronę sankcji boskiej: שָׂנֵא יְהוָה („to, co Pan nienawidzi”) i budzi Jego תוֹעֵבָה („odrazę”; Prz 6,16)³⁰.

Prz 6,19 TM: וַיִּתֵּן כְּזָבִים עַד שֶׁקֶר
וּמְשָׁלָה מְדַנִּים בֵּין אֲחָיו
„Zionąc będzie kłamstwami świadek fałszywy,
i ten, który rozsiewa spory między braćmi”.

LXX: ἐκκαίει ψεύδη μάρτυς ἄδικος
καὶ ἐπιπέμπει κρίσεις ἀνὰ μέσον ἀδελφῶν
„Roznieca kłamstwa świadek niesprawiedliwy
i rozsiewa oskarżenia wśród braci”.

Vg: *Proferentem mendacia testem fallacem
et eum qui seminat inter fratres discordias*
„Mówiącego kłamstwa świadka fałszywego
i tego, który sieje między braćmi waśnie”.

²⁷ Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 250.

²⁸ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, III, 139.

²⁹ Barucq, *Proverbes*, 81.

³⁰ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, III, 136-137.

Od strony gramatycznej widać wyraźnie, że wraz ze wskazaniem na fałszywego świadka, który będzie wygłaszać (עַד שֶׁקָרַךְ: Prz 6,19a), dosł. „będzie zionąć kłamstwa”, mędrzec w pewnym sensie przerywa wyliczanie członków ciała, a przechodzi do osób i konkretnych sytuacji niszczących wspólnotę³¹. Sytuacje te dotyczą świadków składających fałszywe zeznania i ludzi wzniecających spory³².

Interesującym jest fakt, że kategoria wypowiedzianego fałszerstwa (שֶׁקָרַךְ) pojawia się dwukrotnie w omawianych wersetach: pierwszy raz w odniesieniu do języka (Prz 6,17a), drugi raz w odniesieniu do osoby świadka (Prz 6,19a), z wyraźnym odesłaniem do Dekalogu (por. Wj 20,16; Pwt 5,20)³³. Zdaniem J. Stefańskiego „znamienne jest to, że te dwa znieprawdzone przez Pana przewinienia są odrębne, mimo że kłamliwa mowa «świadka kłamstwa» ma to samo znaczenie, co «język kłamstwa». Ewidentnie natchniony autor Księgi Przysłów był przekonany, że «świadeństwo kłamstwa» to odrębny *casus*”³⁴.

W pierwszym przypadku kategoria kłamstwa wymieniona jest wraz z pychą i wyniosłością, a paralelnie do rozlewu krwi, czyli do zabójstwa (Prz 6,17b). Podobne zestawienie spotyka się w księgach prorockich, w których

³¹ Barucq, *Proverbes*, 78. Wg d’Hamonville, *Les Proverbes*, 195, znakiem tego przerywania jest wprowadzenie odmienianego czasownika „który będzie zionąć kłamstwa” (וְיִפִּיחַ כְּזָבִים) w 3. os. l. poj. Również grecki tłumacz zachował tę przerwę, wprowadzając jednak kategorię „świadka niesprawiedliwego” (μαρτυρος ἄδικος). Zdaniem Meinholda, *Die Sprüche*, I, 115, właśnie czasownik פִּיחַ („zionać/zionąć”) dobrze oddaje czynność oddychania tym, co znajduje się we wnętrzu człowieka i czym innych zaraża.

³² W takim też znaczeniu odczytuje to przysłowie Jan Chryzostom, *Fragmenta in Proverbia*, 51: „Przez członki ciała rozumie się tu złe uczynki. Jak oczy, język i ręce działają w ciele, tak samo myślenie, impuls i decyzja działają w duszy”.

³³ Zob. Klopstein, „שֶׁקָרַךְ”, 1013; Seebass – Beyerle – Grünwaldt, „שֶׁקָרַךְ”, 468-469.

³⁴ Stefański, „VIII przykazanie”, 26, przyp. 10.

kłamstwo umieszczane jest w tej samej linii co zabójstwo (por. Jr 9,2; Oz 4,2)³⁵. W drugim przypadku, gdy pojawia się עֵד שֶׁקֶר („świadek fałszywy”³⁶; Prz 6,19a), mędrzec umieszcza paralelnie zachowanie człowieka kłótliwego, który wszczyna spory pośród braci: מְשַׁלַּח מִדְּנִים בֵּין אֲחָיו (Prz 6,19b; por. także Prz 16,28).

Poprzez to powiązanie fałszywego świadka z osobą wszczynającą spory mędrzec wyraźnie piętnuje postawę człowieka, którego słowa, a w szczególności zeznania przed trybunałem, prowadzą do waśni i sporów rodzinnych³⁶. Oznacza to, że na szczególne potępienie zasługują grzechy kłamstwa popełniane przez człowieka, który miał składać świadectwo. Skutki społeczne takich grzechów głęboko ranią wzajemne relacje i prowadzą często do śmierci tego, który zostaje fałszywie oskarżony³⁷. Stąd staje się zrozumiałe ich usankcjonowanie boskim autorytetem ze względu na tragiczne skutki społeczne (por. Prz 6,16)³⁸.

2.2. Świadek fałszywy a świadek prawdomówny (Prz 12,17.19.22)

Kolejna wzmianka o człowieku świadczącym fałszywie znajduje się w I zbiorze przysłów Salomona (Prz 10,1–22,16), w którym pojawia się grupa sentencji dotyczących prawdziwego i kłamliwego mówienia (Prz 12,13–23):

Prz 12,17 TM: פִּיָּהּ אֲמוּנָה וְיֵד עֲדָק
וְעֵד שֶׁקֶרִים מִדָּמָה

³⁵ Barucq, *Proverbes*, 81.

³⁶ Zdaniem Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 251, odniesienie do „braci” może być rozumiane w sensie ścisłym, jako najbliższej rodziny, albo w sensie szerszym, obejmującym naród wybrany, jak jest to widoczne w Księdze Powtórzonego Prawa czy też w Ps 133,1.

³⁷ Potocki, *Księga Przysłów*, 89.

³⁸ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 115–116.

„Kto będzie oddychać prawdą, zezna to, co sprawiedliwe, a świadek fałszerstw oszustwa”³⁹.

LXX: ἐπιδεικνυμένην πίστιν ἀπαγγέλλει δίκαιος
ὁ δὲ μάρτυς τῶν ἀδίκων δόλιος
„Przekonywający dowód daje poznać sprawiedliwy,
a świadek występujących oszustem”.

Vg: *Qui quod novit loquitur index iustitiae est
qui autem mentitur testis est fraudulentus.*
„Ten, który wie, co mówi, jest oznajmicielem sprawiedliwości,
lecz kto kłamie, jest świadkiem zdradliwym”.

Kontekst bezpośredni poprzedzający to przysłowie stanowią wpieryw sentencje przedstawiające paralelnie postawy człowieka sprawiedliwego i bezbożnego, którego cechuje mówienie kłamstwa i niewłaściwe używanie ust (por. Prz 12,13-14). Następnie mędrzec przeciwstawia zachowanie człowieka głupiego i mądrego, których odróżniają postawy wobec udzielanych rad, panowanie nad emocjami i wypowiedzanymi słowami (por. Prz 12,15-16). W tym miejscu mędrzec jednoznacznie stwierdza, że „kto przedkłada rzecz pewną, mówi to, co słuszne” (por. Prz 6,19; 14,25). Tymczasem człowiek, który w swym postępowaniu jest fałszywy, „wypowiada zawsze i wszędzie fałszerstwa (אֱמִינָה)”⁴⁰.

W tle tej sentencji pozostaje proces sądowy, w którym wyrok zależał od zeznań świadków. Mędrzec jako przykład podaje człowieka, który mówi prawdę⁴¹, dosłownie

³⁹ Por. też tłumaczenie Cylkowa, *Przypowieści Salomona*, 65: „Kto rzetelnie mówi, świadczy ze słusznością, ale świadek fałszywy głosi matactwo”.

⁴⁰ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 65.

⁴¹ Użyte tu słowo אֱמִינָה („prawda”) zawiera w sobie wiele znaczeń. Zdaniem Virgulin, „La אֱמִינָה”, 92-97, może ono oznaczać: stabilność w sensie czasowym (por. 1 Krn 9,22.26.31), wierność człowieka względem bliźniego w znaczeniu prawdy i sprawiedliwości (por. 1 Sm 26,33; 2 Krl 22,7; Prz 12,17.22; 2 Krn 31.12.15.18), wierność Boga, który podtrzymuje przymierze (por. Lam 3,23; Ps 33,4), wierność człowieka lub całego Narodu względem Boga (por. Oz 2,22; Jr 5,1.3; 7,28;

„będzie oddychał prawdą” (יָפִיחַ אֱמוּנָה)⁴², a w sądzie przekazuje przebieg rozpatrywanych wydarzeń zgodnie z zaistniałymi faktami (יָגִיד צְדָקָה)⁴³.

Świadek fałszywy (עֵד שֶׁקָרִים), dosł. „świadek fałszerstw”, przeciwnie, nie zna sprawy lub nie chce ujawnić prawdy, dlatego jego zeznania nie powinny być brane pod uwagę, gdyż są zwodnicze (מִרְמָה)⁴⁴. Stąd ogromna odpowiedzialność świadka za jego zeznania składane przed sądem⁴⁵. Należy przy tym zauważyć, że przeciwstawienie prawdy i fałszu opiera się na ważnej kategorii – wiarygodności świadka (אֱמוּנָה), który składa zeznania, a nie tyle na samej intencji ich złożenia⁴⁶.

Wyraźną kontynuację myśli można zaobserwować w kolejnym wersecie (Prz 12,18), gdy mędrzec powraca

9,2), wyrażająca się w zachowaniu przykazań (por. Ha 2,4). Natomiast Wildberger, „אמן”, 177-209, dokonuje dodatkowo ważnego rozróżnienia na odniesienie אֱמוּנָה do osoby, tłumacząc ten termin jako „wiarygodność, wierność, prawość, prawdziwość”; zaś w odniesieniu do rzeczy jako „prawdziwe” i „wiarygodne”. Zob. także Perry, „The Meaning”, 252-256; Jepsen, „אמן”, 313-348.

⁴² Wg Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 344, podobnie jak w Prz 6,19, „czynność «tchnienia prawdą» można interpretować na dwa sposoby: 1. człowiek, który tchnie prawdą, ponieważ wychodzi z jego wnętrza jak oddech życiowy i spontaniczny; 2. człowiek, który pragnie prawdy w obu kierunkach, zarówno dla siebie samego, jak też dla innych”. Autorzy dodają przy tym, że powszechne użycie tego wyrażenia w Księdze Przysłów podpowiada pierwszą interpretację jako bardziej prawdopodobną.

⁴³ Zdaniem Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 91, termin צְדָקָה („sprawiedliwość”) winien być rozumiany jako zgodność świadectwa co do zaistniałych faktów i odpowiada prawdzie. Na temat użycia tego słowa w szerszym kontekście, zob. Koch, „צדקה”, 507-530, zwł. 523-524; Johnson, „צדקה”, 903-925, zwł. 909-910.

⁴⁴ Wg Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 91, słowo מִרְמָה („zwodzenie, matactwo, oszustwo”) oznacza błąd sądowniczy, który może pojawić się na zakończenie procesu. Ten błąd jest spowodowany właśnie przez kłamstwa świadków.

⁴⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 121; Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 344.

⁴⁶ Zob. Seebass – Beyerle – Grünwaldt, „שקר”, 469.

do motywu używania języka i słowa. Może być ono raniące jak cios miecza, który przeszywa ducha (Prz 12,18a)⁴⁷, ale może też być, jak w przypadku języka mędrców, leczące i uzdrawiające dzięki łagodności i życzliwości (Prz 12,18b)⁴⁸. Jeszcze bardziej czytelnym nawiązaniem jest jednak bezpośrednio następujące przysłowie.

Prz 12,19 TM: פֶּה־אֱמֶת־חֹן־לְעַד
וְעַד־אֲרִיאֵהָ לְשׁוֹן־שָׁקֶר

„Wargi prawdomówne trwać będą na wieki,
ale na chwilę tylko język fałszywy”.

LXX: χείλη ἀληθινὰ κατορθοῖ μαρτυρίαν
μάρτυς δὲ ταχὺς γλώσσαν ἔχει ἄδικον

„Szczerze wargi składają świadectwo,
Świadek zaś porywczy ma język nieprawdy”.

Vg: *Labium veritatis firmum erit in perpetuum
qui autem testis est repentinus concinnat linguam mendacii*
„Warga prawdy trwać będzie na wieki,
kto zaś jest świadkiem nagłym, odezwie się językiem kłamstwa”.

Zauważalne różnice między TM, LXX i Vg można wyjaśnić niewłaściwym odczytaniem przez LXX słowa עַד. Jego dwukrotne użycie jako prepozycji w paralelizmie antytecznym „na zawsze” i „na chwilę”⁴⁹ zostało zrozumiane jako termin עַד („świadek”); stąd powtórzone: μαρτυρίαν („świadectwo”) i μάρτυς („świadek”). Takie tłumaczenie

⁴⁷ Wg Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 345, motyw języka, porównanego w swym działaniu do miecza, jest znany w tekstach biblijnych (zob. Ps 64,4). Po języku można poznać jego właściciela, jak również upewnić się co do wartości tego, co wypowiada. Wypowiedź nieszczerza może wydawać się przez chwilę wiarygodna, podczas gdy słowa szczerze pozostają wartościowe na długo. Zob. też niżej analizę Prz 25,18a, gdzie miecz występuje pośród uzbrojenia w rozbudowanym porównaniu właśnie do człowieka składającego fałszywe świadectwo.

⁴⁸ Potocki, *Księga Przysłów*, 121.

⁴⁹ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 345, mówią o strukturze chiastycznej tego stychu, który w centrum umieszcza dwukrotne עַד.

wydaje się współbrzmieć z kontekstem bliższym (por. Prz 6,17,22)⁵⁰. W przypadku Vg mamy częściowe zaczerpnięcie z obu wersji: w.19a odpowiada bardziej TM, zaś w. 19b może być tłumaczeniem z LXX.

Omawiana sentencja pozostaje wyraźnie w sferze słowa, a jej sens pierwotny najprawdopodobniej dotyczył świadków przed sądem. Nie jest jednak wykluczone, że przysłowie to może odnosić się nie tylko do *Sitz im Leben* sądowego, lecz do zwykłych sytuacji życia codziennego. Podczas gdy człowiek mówiący prawdę, dosł. „wargi prawdy” (אִשְׁתֵּי-אֱמֶת), dozna umocnienia i trwać będzie (תְּכַוֵּן), to przeciwnie „język kłamliwy” (לִשׁוֹן שָׁקֶר) za chwilę zostanie usunięty. Widać wyraźnie w tym miejscu dowartościowanie roli słowa, które w tekstach biblijnych jest nośnikiem trwałych Bożych obietnic (por. 2 Sm 7,15), ale też odnosi się do przekazywanych przez mędrców słów mądrości, które również pozostają wiecznie trwałe⁵¹. Mędrzec powraca raz jeszcze nieco dalej do motywu kłamstwa, tym razem w odniesieniu do ust człowieka.

Prz 12,22 TM: תוֹעֲבַת הַהֵן שֵׁפְתֵי-שָׁקֶר
וְעֵשִׂי אֱמוּנָה רָצוֹן

„Odrzą Panu usta fałszu,
ale czyniący prawdę są upodobaniem Jego”⁵².

LXX: βδέλυγμα κυρίῳ χεῖλη ψευδῆ
ὁ δὲ ποιῶν πίστεως δεκτὸς παρ’ αὐτῶ
„Obrzydliwością dla Pana wargi kłamliwe
a kto czyni w dobrej wierze, jest Mu miły”.

⁵⁰ d’Hamonville, *Les Proverbes*, 233.

⁵¹ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 92 i 105. Autorzy zauważają w tym fragmencie dyskretne nawiązanie do słowa Bożego, które trwa na wieki (por. Wj 40,8; Iz 40,8), w przeciwieństwie do słowa ludzkiego, które przemija wraz z człowiekiem. Gdy jednak słowo człowieka jest słowem prawdy, to mamy do czynienia ze słowem o atrybutach wieczności.

⁵² Por. też tłumaczenie Cyłkowa, *Przypowieści Salomona*, 67: „Ohydą Wiekuistemu są usta kłamliwe, ale którzy wiary dochowują, dostępują upodobania Jego”.

Vg: *Abominatio Domino labia mendacia
qui autem fideliter agunt placent ei*
„Obrzydzeniem dla Pana wargi kłamliwe,
a którzy postępują wiernie, podobają się Jemu”.

Ponownie mędrzec sięga po kategorię opisaną wcześniej, którą oddaje wyrażeniem תועבת יהוה („odraza Boga”; por. Prz 6,16-19)⁵³. W Księdze Przysłów odnosi się ono także do wielu bardzo ciężkich występków ludzkich, takich jak: wyrządzanie krzywdy i wiarołomstwo (por. Prz 3,32a), przewrotność serca (por. Prz 11,20); zamiary i działania przewrotne (zob. Prz 15,26), podtrzymywanie pychy w sercu (por. Prz 16,5), usprawiedliwianie człowieka bezbożnego, a obwinianie sprawiedliwego (por. Prz 17,15), usankcjonowane obecnością Boga w życiu ludzi⁵⁴. W omawianym przypadku odrazą dla Pana są wargi kłamliwe, czyli wypowiadanie kłamstw przez człowieka (Prz 12,22a; por. także 6,17b).

Mówieniu kłamstw jest przeciwstawiona w paralelnym stychu postawa będąca upodobaniem Boga (עשי צדקה; por. Prz 11,1.20), a określana jako: עשי אמונה („czyniący prawdę”; Prz 12,22b)⁵⁵. Widać wyraźnie, że mędrzec powraca raz jeszcze do myśli wyrażonej w słowie אמונה („prawda”; por. Prz 12,17a)⁵⁶, ale ubogaconej tym razem o postępowanie i działanie. Wyrażenie to przyjmuje w innych księgach znaczenie dochowania wierności Bogu (por. Iz 26,2), jak również uczciwego postępowania w wykonywanych zadaniach (por. 2 Krl 12,16; 22,7; 2 Krn 34,12). Należy stwierdzić, że również mędrzec, poprzez zastosowany w omawianych sentencjach paralelizm antytetyczny, bardzo mocno akcentuje więź słów i postępowania (por. Prz 12,17.19.22). Pragnie przez to zaznaczyć, że słowa,

⁵³ Zob. wyjaśnienie tego terminu *sopra*, w kontekście przysłowia numerycznego Prz 6,16-19.

⁵⁴ Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 346; Potocki, *Księga Przysłów*, 78.

⁵⁵ Zob. też tłumaczenie Cyilkowa, *Przypowieści Salomona*, 67: „Ci, którzy wiary dochowują”.

⁵⁶ Zob. wyjaśnienie tego terminu *sopra*.

zwłaszcza jeśli są złe i kłamliwe, mają równie wielkie znaczenie co czyny⁵⁷. Ale niemniej ważne jest odniesienie nadprzyrodzone, ponieważ gdy ludzie kierują się prawdą (dosł. „czynią prawdę”), cieszą się życzliwością Boga (por. J 3,21)⁵⁸. „Mowa jest bowiem darem Boga, która ma jednoczyć ludzi ze sobą i z Nim. Zadanie to spełniają tylko słowa ludzi prawdomównych, wytwarzających atmosferę życzliwości i współpracy, natomiast słowa fałszywe ją niszczą”⁵⁹.

2.3. Uczciwy i fałszywy świadek (Prz 14,5)

Mędrzec powraca do sprawy składania świadectwa w kolejnej części, w której podejmuje on kwestię wychowania do określonych postaw w społeczności (por. Prz 14,1-35).

Prz 14,5 TM: עַד אֱמוּנִים לֹא יִכְזֵב

וְיִפְיֵי כֹזְבִים עַד שֶׁקֶר

„Świadek wiarygodny nie będzie kłamać,
a zionąć kłamstwami będzie świadek fałszywy”.

LXX: μάρτυς πιστὸς οὐ ψεύδεται
ἐκκαίει δὲ ψεύδη μάρτυς ἄδικος

„Godny zaufania świadek nie kłamie,
a rozpala fałsze świadek nieprawy”.

Vg: *Testis fidelis non mentietur
profert mendacium testis dolosus.*

„Świadek wierny nie kłamie,
wypowiada nieprawdę świadek zdradliwy”.

⁵⁷ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 106.

⁵⁸ Meinhold, *Die Sprüche*, I, 213, cytuje w tym miejscu tekst Jk 1,22-25, który nawiązuje do wprowadzenia słuchanego słowa w czyn, i dodaje ważny komentarz: „Die Täter der Zuverlässigen bilden sein Wohlgefallen” (Ludzie pełniący dzieła godne zaufania, kształtują swoje szczęście).

⁵⁹ Potocki, *Księga Przysłów*, 122.

Na pierwszy rzut oka sentencja ta wydaje się przykładem tautologii, w której powtarza się rzeczy już powiedziane lub oczywiste (por. Prz 6,19a), raz za pomocą negacji (לֹא יִבְזֶה), drugi raz poprzez stwierdzenie postawy człowieka, który będzie zionąc kłamstwami (יִפְיֵחַ כְּזָבִים)⁶⁰. Tymczasem przysłowie to jest klasycznym chiasmem, w którym na przeciwległych krańcach znajdują się podmioty działania (עַד אֲמוּנִים, עַד שֶׁקֶר), zaś podejmowane czynności (לֹא יִבְזֶה, יִפְיֵחַ כְּזָבִים) są umieszczone centralnie⁶¹. Stąd pod banalną z pozoru tezą kryje się ważne przesłanie dla potencjalnego ucznia. Używane słownictwo, jak można zauważyć w omówionych już przypadkach, odnosi się do kontekstu rozpraw sądowych⁶². Liczba mnoga w przypadku słowa כְּזָבִים („kłamstwa”) dotyczy wielu sytuacji, ponieważ fałszywy świadek musi wciąż powtarzać kłamliwe rzeczy⁶³. Z tego więc wypływa wniosek, że jeśli ktoś pragnie, aby w dniu składanych zeznań obdarzono go zaufaniem, powinien wystrzegać się wszelkiego kłamstwa. Jeśli zaś ktoś przyzwyczai się do kłamstwa, będzie postrzegany jako fałszywy świadek. Z drugiej strony, jeśli zostanie zauważone, że ktoś kłamie, nie będzie on brany pod uwagę jako עַד אֲמוּנִים („świadek wiarygodny”)⁶⁴, ani w trybunale, ani przy zawieraniu transakcji handlowych

⁶⁰ Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 367; Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 139.

⁶¹ Por. Meinhold, *Die Sprüche*, I, 232.

⁶² Potocki, *Księga Przysłów*, 129: „Wyrok sądowy zależał w dużym stopniu od zeznań kompetentnych świadków. Aby ocenić przydatność świadka, należy zwrócić uwagę na jego kwalifikacje moralne. Może nim być tylko człowiek znany z prawdomówności, który w procesie zezna prawdę. Kto ma opinię kłamcy, również w sądzie złoży fałszywe zeznania”.

⁶³ Zob. Meinhold, *Die Sprüche*, I, 232.

⁶⁴ Wg Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 367, słowo אֲמוּנִים może być w tym przypadku tłumaczone bądź jako „prawdziwy, prawdomówny”, bądź jako „wierny, wiarygodny”. Kontekst wskazuje raczej na drugie znaczenie (por. Prz 13,17): „Chi desidera che si fidi no di lui come testimone, si astenga da ogni menzogna. Se infatti lo hanno convinto a mentire anche una sola volta, non sarà più degno di fede” (Kto pragnie, aby ufano mu jako świadkowi, niech się wystrzega wszelkiego kłamstwa. Jeśli bowiem przekonano go do kłamstwa cho-

czy społecznych. Funkcja świadka rozciąga się faktycznie na wiele obszarów życia, a w kulturze słowa mówionego ma wartość decydującą. Tak odczytana sentencja, wraz z innymi wzmiankami o roli świadka w społeczeństwie, podkreśla w tym miejscu niebezpieczeństwo kumulowanych kłamstw, które urastają z czasem do rangi oszustwa i poważnych oszczerstw⁶⁵.

2.4. Świadek prawdomówny ratuje życie (Prz 14,25)

Na końcu zbioru sentencji prezentujących przeciwstawne postawy ludzi i ich zasadniczo odmienne konsekwencje w przyszłości (por Prz 14,18-24) znajduje się kolejne przysłowie dotyczące składania świadectwa:

Prz 14,25 TM: מְצִיל נַפְשׁוֹת עַד אֵמֶת
וְיַפְחֵ כְזָבִים מִרְמָה

„Ratującym dusze świadek prawdy,
ale kto będzie zionąc kłamstwami, oszustwem”⁶⁶.

LXX: ῥύσεται ἐκ κακῶν ψυχὴν μάρτυς πιστός
ἐκκαίει δὲ ψεύδη δόλιος
„Ocali od nieszczęść duszę świadek wierny,
ale rozpala kłamstwa oszust”.

Vg: *Iberat animas testis fidelis
et profert mendacia versipellis.*
„Wybawia dusze świadek wierny,
a wypowiadający kłamstwa, zdracliwyy”.

cięż jeden raz, nie będzie już wiarygodny). Zob. też Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, I, 153.

⁶⁵ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 367.

⁶⁶ Por. też tłumaczenie Cylkowa, *Przypowieści Salomona*, 75: „Zbawcą życia jest świadek prawdomówny, ale kto kłamstwa wygłasza, szerzy szalbierstwo”; Synowiec, *Dekalog*, 228: „Ratuje życie świadek prawdomówny, ale ten, co wypowiada łgarstwa, zawodzi”; Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 377: „Il testimone verace salva delle vite, l'impostore respira menzogne // il testimone mendace respira menzogne” (Świadek prawdomówny ratuje życie, oszust oddycha kłamstwami // świadek kłamliwy oddycha kłamstwami).

W porównaniu z sentencją w Prz 14,5 słowo עד („świadek”) nie jest powtórzone w drugim stychu. Wyraźnie termin ten stanowi w omawianym przypadku podmiot dla obu stychów, zestawionych w paralelizmie antyetycznym opartym na przeciwstawieniu terminów אמת („prawda”) i מרמה („zwodzenie, oszustwo”)⁶⁷.

Najpierw mędrzec podkreśla znaczenie roli, jaką odgrywa עד אמת (dosł. „świadek prawdy”)⁶⁸. W kontekście sądowniczym to człowiek zeznający i przedstawiający wydarzenie, który w danej sprawie przytacza znane mu fakty⁶⁹. „Jeżeli na kogoś spadło niesprawiedliwe podejrzenie, to może go słowo prawdomównego świadka ocalić”⁷⁰: מציל נפש (,,ratujący dusze”; por. Prz 2,12-19)⁷¹, to znaczy w tym przypadku uwolnić ludzi wezwanych do sądu od niezasłużonej kary, zagrażającej ich życiu⁷². Poświadczenie prawdy w sądzie nosi znamiona współpracy z Bogiem, który ratuje życie człowieka od śmierci (por. Rdz 32,31; Ez 14,14.20; Ps 56,14; 86,13)⁷³. Mędrzec tym samym nie pozostawia wątpliwości, że świadczenie w sądzie jest po-

⁶⁷ Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 377.

⁶⁸ Zdaniem Wildbergera, „אמת”, 201-203, ten termin wskazuje na rzeczywistość trwałości, stałości, stabilności, niewzruszoności i utwierdzenia (por. 2 Sm 7,16; Iz 16,5), która w odniesieniu do osoby wskazuje na postawę wierności (por. Wj 18,21; Jr 2,21) i wiarygodności w wypowiedzanych słowach, na których się można oprzeć (por. Ez 18,8; Zc 7,9; Prz 22,21).

⁶⁹ Potocki, *Księga Przysłów*, 132. Wg Wildbergera, „אמת”, 203, w samym wyrażeniu można dostrzec zarówno wymiar subiektywny, gdy świadek jest prawdomówny w znaczeniu wiarygodności (por. Jr 42,9), jak też wymiar obiektywny, gdy jego słowa odpowiadają faktom (por. Iz 43,9).

⁷⁰ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 75.

⁷¹ Wg Meinholda, *Die Sprüche*, I, 241, czasownik ציל („ocalić, ratować”) w kontekście tekstów ST dotyczy działania Boga, który ratuje człowieka z opresji (por. Wj 12,27; 18,4; 2 Krl 18,35; Ps 34,18.20; 56,8). W przypadku Księgi Przysłów, przyjęty i zastosowany dar mądrości i roztropności może ocalić człowieka przed drogami nieprawymi (por. Prz 2,12-19).

⁷² Potocki, *Księga Przysłów*, 132.

⁷³ Por. Bergmann, „ציל”, 96-99.

ważną sprawą, w której wchodzi w grę życie niewinnych. Świadek, gdy składa zeznania, winien być świadomy swej odpowiedzialności i, poprzez zaświadczenie o faktach, chlubić się wręcz z uratowania życia niewinnie oskarżanych⁷⁴. Natomiast świadek kłamliwy, zakorzeniony niejako w duchu fałszu (por. Prz 12,17b), nie zwraca uwagi na aspekty moralne i, zeznając na niekorzyść sądanego, może doprowadzić przez swe zeznania aż do zabójstwa (por. 1 Krl 21,13)⁷⁵.

2.5. Kara dla fałszywego świadka (Prz 19,5)

Kolejna wzmianka o kłamliwym świadku znajduje się w zbiorze przysłów podanych najczęściej w formie paralelizmu synonimicznego (por. Prz 19,1-29)⁷⁶, które można ująć pod wspólnym tytułem „Cel wychowania – człowiek miłosierny”⁷⁷.

Prz 19,5 TM: עַד שֶׁקֶרִים לֹא יִנָּקָה
וְיִפְיֵחַ כְּזָבִים לֹא יִמָּלֵט

„Świadek fałszerstw nie ujdzie bezkarnie,
a kto będzie zionąć kłamstwa, nie będzie ocalony”⁷⁸.

LXX: μάρτυς ψευδῆς οὐκ ἀτιμώρητος ἔσται
ὁ δὲ ἐγκαλῶν ἀδίκως οὐ διαφεύξεται

⁷⁴ Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 377-378.

⁷⁵ Zdaniem Meinholda, *Die Sprüche*, I, 241, paralelne zestawienie stychu o uratowaniu życia (Prz 14,25a), z postawą rozgłaszania kłamstwa (Prz 14,25b), uprawnia do wyciągnięcia wniosku o zagrożeniu życia człowieka niewinnie wskazanego przez fałszywych świadków. Zob. też Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 378; Potocki, *Księga Przysłów*, 132.

⁷⁶ Potocki, *Księga Przysłów*, 155-156.

⁷⁷ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 309-310. W tym zbiorze wypowiedzi pierwszą część, w której znajduje się wzmianka o fałszywym świadku, autor tytułuje znamiennie jako: „Lieber ein bescheidenes als ein verfehltes Leben” (Lepsze jest życie świadome niż chybione).

⁷⁸ Por. tłumaczenie Potockiego, *Księga Przysłów*, 156: „Fałszywy świadek nie uniknie kary, kto rozgłasza kłamstwo, ten się nie uratuje”.

„Świadek kłamliwy nie pozostanie bez ukarania,
a kto oskarża niesłusznie, nie ocaleje”⁷⁹.

Vg: *Testis falsus non erit inpunitus
et qui mendacia loquitur non effugiet.*
„Świadek fałszywy nie pozostanie nieukarany,
a kto kłamstwa wygłasza, nie ucieknie”.

Uwaga mędrca w tej sentencji w całości koncentruje się na aspekcie negatywnym osób składających kłamliwe zeznania⁸⁰. Od strony formy można w tej sentencji zauważyć doskonale wyważenie rytmiczne i rymiczne użytych wyrażeń⁸¹. W pierwszym członie pojawia się ponownie עֵד שֶׁרִיב („świadek fałszerstw”; por. Prz 6,17.19; 12,17; 19,9; 25,18), czyli człowiek zeznający nieprawdę. W drugim członie, paralelnym, mędrzec umieszcza człowieka, który יִפְתֵּחַ כְּזָבִים („będzie zionąć kłamstwami”), jako świadka o szczególnej złośliwości w procesie sądowym (por. Prz 6,19; 14,5.25)⁸². W obu przypadkach ocena jest nega-

⁷⁹ Wg d’Hamonville, *Les Proverbes*, 267, należy zwrócić uwagę na wersję LXX, w której słowo hebrajskie פִּתֵּחַ („oddychać, zionąć”), zwykle w podobnych sentencjach oddane przez wyrażenie ἐκκαίει („wygłasza, podsycy”; por. Prz 6,19; 14,5.25; 19,9), jest tutaj tłumaczone przez ἐγκαλῶν („oskarżyciel, oskarżający”). Słowo to występuje wprawdzie rzadko w LXX, ale w tym miejscu jest właściwie powiązane z przysłówkiem ἀδίκως („niesłusznie, niesprawiedliwie”), pozostając w semantycznym obszarze terminów prawniczych, preferowanych przez greckiego tłumacza (por. Prz 18,17 wg LXX).

⁸⁰ Zdaniem Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 446, kolejne wzmianki o fałszywym świadku (por. Prz 19,5.9.28), należy powiązać z sentencją na początku rozdziału: „Więcej wart ubogi, który postępuje uczciwie, niż ten, kto ma obłudne wargi i jest głupcem” (Prz 19,1). Wszystkie te sentencje nabierają nowego światła, jeśli są odczytywane w kontekście prawniczym składanego świadectwa.

⁸¹ Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 448, dołączają własną refleksję: „harmonia formalna pozwala wybaczyć powtórzenia”.

⁸² Wg Potockiego, *Księga Przysłów*, 156-157, wyrażenie w drugim członie niesie ze sobą szczególniejsze dookreślenie świadka wręcz „zionącego kłamstwem”. Zdaniem Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 13, wyrażenie to można tłumaczyć również jako „kłamliwego zawsze”.

tywna od strony czekającego ich losu: לֹא יִנָּקָה („nie ujdzie bezkarnie”; Prz 19,5a), i לֹא יִמָּלֵט („nie będzie ocalony”; Prz 19,5b)⁸³.

Zastosowane wyrażenia w kontekście fałszywego świadectwa podkreślają zdecydowanie ich sens jurydyczny. Oba czasowniki użyte są w pasywnej formie *nifal*, co może stanowić aluzję do Bożego osądu, który ujawnia się zwykle poprzez chorobę czy nagłą śmierć lub w werdykcie sądowym. Stąd trzeba zauważyć, że ciężar gatunkowy tej sentencji, w porównaniu z wyżej omówionymi, jest zawarty nie tylko w samej negatywnej ocenie fałszywego świadka w kontekście szkód wyrządzanych innym. Akcent oceny mędrca pada na poniesienie konsekwencji, które wg Prawa Mojżeszowego spadną na świadka składającego fałszywe zeznania (por. Pwt 19,18-19)⁸⁴. Jeśli kłamliwe świadectwo zostanie odkryte, nie będzie mógł ująć bezkarnie (por. Prz 6,29; 11,21; 16,5; 17,5; 28,20)⁸⁵. Równocześnie można wskazać na ukrytą intencję dydaktyczną, którą mędrzec zawarł w użytych czasownikach, zwłaszcza w wyrażeniu לֹא יִמָּלֵט („nie ocali się”; Prz 19,5b). Jeśli ktoś zaczyna kłamać, wkracza na drogę bez wyjścia. Nie da się tylko raz skłamać, ponieważ kłamstwo człowieka pociąga kolejne zafalszowanie i nigdy się już nie wydzie z tego zapętlenia. W ten sposób kłamstwo jest jak wyłom w tamie, którego nie da się zakleić, i który ostatecznie prowadzi do nieuniknionej katastrofy⁸⁶.

2.6. Tragiczny koniec fałszywego świadka (Prz 19,9)

W bezpośredniej bliskości omówionej sentencji z Prz 19,5 pozostaje przysłowie, które ponownie podejmuje tematykę kłamliwego świadka. Znajduje się ono pośród in-

⁸³ Potocki, *Księga Przysłów*, 157.

⁸⁴ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 24.

⁸⁵ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 313.

⁸⁶ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 24.

nych sentencji, których treść dotyczy rozeznania i wyboru pomiędzy życiem a śmiercią (por. Prz 19,8-16)⁸⁷.

Prz 19,9 TM: עַד שֶׁקָרִים לֹא יִזְקֶה
וְיִפְיֵחַ בְּזִבְיִם יֵאבֵד

„Świadek fałszerstw nie ujdzie bezkarnie,
a kto będzie zionąć kłamstwa, zginie”.

LXX: μάρτυς ψευδῆς οὐκ ἀτιμώρητος ἔσται
ὅς δ' ἂν ἐκκαύσῃ κακίαν ἀπολείται ὑπ' αὐτῆς
„Świadek kłamliwy nie pozostanie bez ukarania,
a jeśli kto roznieci zło, sam przez nie będzie zniszczony”⁸⁸.

Vg: *Testis falsus non erit impunitus
et qui loquitur mendacia peribit.*
„Świadek fałszywy nie pozostanie nieukarany,
a kto mówi kłamstwa, zginie”.

Na pierwszy rzut oka sentencja ta wydaje się prostym powtórzeniem zdania z Prz 19,5, z drobnym wariantem ostatniego słowa אֵבֵד („zginie”), które odnosi się do losu człowieka wygłaszającego kłamstwa⁸⁹. Rodzić to może pytanie, która z nich jest pierwotna. Opierając się na dotychczasowych badaniach nad formowaniem się przysłów, trzeba stwierdzić, że na etapie ustnym różne epoki i środowiska mogły prezentować własne warianty lokalne. Stąd

⁸⁷ Por. tytuł podany przez Meinholda, *Die Sprüche*, II, 315: „Der Besitz von Einsicht entscheidet über Leben und Tod” (Posiadanie rozsądku decyduje o życiu i śmierci).

⁸⁸ Popowski, *Septuaginta*, 1036. Przytaczając opinię d’Hamonville, *Les Proverbes*, 269, warto w tym miejscu zauważyć, że wersja LXX, pomimo bezpośredniej bliskości z Prz 19,5, odmiennie tłumaczy czasownik: יִפְיֵחַ („będzie zionąć”), używając znanego w innych miejscach słowa ἐκκαύσῃ („roznieca”; por. Prz 6,19; 14,5.25), a nie jak w Prz 19,5: czasownikiem ἐγκαλῶν („oskarżając”). Zdaniem autora tak tłumaczone słowo współbrzmi z uzupełniającą sentencją w Prz 19,7ef (LXX). Dopowiedzenie ὑπ’ αὐτῆς („przez nie”), stanowi własne doprecyzowanie przysłówia wg LXX.

⁸⁹ Por. Cyłkow, *Przypowieści Salomona*, 96. Zob. szczegółowe analizy Jenni, „אֵבֵד”, 17-20.

nie jest możliwe określenie, która z sentencji jest autentyczna lub bardziej pierwotna. Dopiero kiedy poszczególne przysłowia zostały zebrane w spisane kolekcje, stabilizuje się też tekst normatywny. Także jednak na tym etapie możliwe są warianty, jak w przypadku omawianej sentencji. O ile jednak w przypadku Prz 19,5 można zauważyć doskonale wyważenie rytmiczne i rymiczne użytych wyrażen (4 akcenty w obu stychach), o tyle to w Prz 19,9 mamy do czynienia z przerwaniem rymu właśnie w drugim stychu, zawierającym 3 akcenty. Niekoniecznie musi to oznaczać wersję wadliwą tekstu. Być może przerwanie rymu zostało wprowadzone specjalnie, aby ukazać przy użyciu dźwięku zapowiedź tragicznego losu człowieka kłamliwego⁹⁰.

A. Lelièvre i A. Maillot uważają, że możliwe jest również inne wytłumaczenie pojawienia się czasownika אָבַד („zginie”) – jako świadomego wprowadzenia nowej myśli, na zasadzie wzajemnie ubogacającego niuansu (por. Ps 118,15.16)⁹¹. Jeszcze inną możliwość interpretacji podaje A. Meinhold, dla którego pojawienie się nowego czasownika jest przepowiednią ostatecznego losu fałszywego świadka (por. Prz 21,28a). Być może taki człowiek chciał poprzez oszustwo doprowadzić osobę niewinną do skazania na śmierć⁹². W tym sensie omawiane przysłowie jest przestrogą przed kłamliwym składaniem zeznań, które zostanie przez Boga osądzone wyrokiem śmierci wspólnym dla wszystkich nieprawych (por. Prz 11,7.10b;

⁹⁰ Por. Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 448: „Può darsi che la rottura del ritmo sia stata cercata apposta, perché sentita in funzione espressiva, come a creare con il suono la lacerazione dell'impostore” (Jest możliwe, że przerwanie rytmu było zamierzone specjalnie, w funkcji wyrazu, jakby dla stworzenia z dźwiękiem rozdarciem oszusta).

⁹¹ Takie zdanie prezentują Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 25: „Il est imprudent de penser que les vv. 5 et 9 ne sont que de rigoureux doublets. Une fois encore la nuance enrichit” (Nierozważną jest rzeczą myśleć, że ww. 5 i 9 są tylko wyraźnymi dubletami. Raz jeszcze odcień ubogaca).

⁹² Meinhold, *Die Sprüche*, II, 316.

28,28b)⁹³. Do takich ludzi mędrzec zalicza właśnie fałszywych świadków.

2.7. Fałszywy świadek przeciw sprawiedliwości (Prz 19,28)

Mędrzec ponownie powraca do kwestii kłamliwych zeznań, przytaczając zachowanie człowieka pośród negatywnych przykładów nagannego postępowania (por. Prz 19,24–20,1).

Prz 19,28 TM: עד בלועל הלין משפט
רפי רשעים יבלעאון

„Świadek nikczemny będzie urągać sprawiedliwości,
a usta niegodziwych chłoną złość”⁹⁴.

LXX: ὁ ἐγγυώμενος παῖδα ἄφρονα καθυβρίζει
δικαίωμα στόμα δὲ ἀσεβῶν καταπίεται κρίσις
„Kto poręcza za głupiego syna, gwałci prawo,
usta zaś bezbożników będą blokować sądy”⁹⁵.

Vg: *Testis iniquus deridet iudicium
et os impiorum devorat iniquitatem.*
„Świadek nieprawy szydzi z sądu,
a usta bezbożnych pożerają nieprawość”.

Przysłowie szczególnie mocno piętnuje nadużycia wymiaru sprawiedliwości korzystającego z zeznań świadków pozbawionych zasad moralnych. Wymiar ten zobowiązuje

⁹³ Zdaniem Jenni, „אבר”, 19, istnieje zwłaszcza w księgach mądrościowych silne przekonanie, że Bóg doprowadzi do usunięcia i zagłady ludzi nieprawych.

⁹⁴ Por. tłumaczenie Potockiego, *Księga Przysłów*, 161: „Nikczemny świadek szydzi z praworządności, a usta przewrotnych chłoną nieprawość”.

⁹⁵ Zdaniem d’Hamonville, *Les Proverbes*, 272, w stychu Prz 19,18a, tekst LXX różni się zasadniczo od TM i zawiera odniesienie do tematu wychowania (παιδεία), które jest obecne w wersetach otaczających tę sentencję (por. Prz 19,25-29). Natomiast wersje greckie Akwili i Teodocjona są bliższe TM, tłumacząc wyrażenie עד בלועל משפט, jako μάρτυς παράνομος („świadek nikczemny”).

świadka do mówienia prawdy⁹⁶. Dlatego taką osobę, która nie liczy się ze sprawiedliwością, mędrzec nazywa dosadnie עֵד בְּלִיעַל („świadkiem nikczemnym”; Prz 19,28a; por. 6,12: אָדָם בְּלִיעַל – „człowiek nikczemny”). Nie tylko zeznaje on fałszywie, ale też sztydzi z praworządności, czyli postępuje wbrew ustalonemu prawem porządkowi i świadomie krzywdzi ludzi⁹⁷. Tym określeniem są nazwani fałszywi oskarżyciele Nabota, który odmówił królowi Achabowi przekazania swej winnicy (por. 1 Krl 21,10)⁹⁸.

W drugim stychu mędrzec zwraca uwagę, że zeznania ludzi przewrotnych pogrążają sprawiedliwych, natomiast im samym sprawiają perwersyjny rodzaj satysfakcji i zadowolenia⁹⁹. Wyrażenie יִבְלַע אֵין („pochłaniać będzie złość”) opisuje łatwość, z jaką popełniają tę nieprawość. Ale ponieważ chodzi o fałszywe słowa, dochodzi do swoistego paradoksu, w którym usta przewrotnych chłoną zło wypowiedziane przez nich samych¹⁰⁰. Po raz kolejny treść przysłowia uświadamia, jak wielką i rozpowszechnioną raną było fałszywe świadectwo w starożytnym Izraelu i poza nim, skoro mędrce narodu wybranego tak często je piętnowali¹⁰¹.

2.8. Różny los świadka kłamliwego i tego, który potrafi słuchać (Prz 21,28)

Ostatnia wzmianka o świadku kłamliwym w zbiorze przysłów króla Salomona pojawia się wśród sentencji opisujących różne zachowania występnych ludzi i ich ostateczny kres (por. Prz 21,24-29).

Prz 21,28 TM: עֵד־כִּזְבִּים יֵאָבֵד
וְאִישׁ שׁוֹמֵעַ לְנֶגְחָה יִדְבַּר

⁹⁶ Por. Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 99.

⁹⁷ Potocki, *Księga Przysłów*, 161.

⁹⁸ Por. Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 456.

⁹⁹ Potocki, *Księga Przysłów*, 161.

¹⁰⁰ Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 456; Meinhold, *Die Sprüche*, II, 327.

¹⁰¹ Por. Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 33.

„Świadek kłamstw zginie,
ale człowiek słuchający będzie na zawsze mówić”¹⁰².

LXX: μάρτυς ψευδῆς ἀπολείται
ἄνθρωπος δὲ ὑπήκοος φυλασσόμενος λαλήσει
„Falszywy świadek zginie,
a mąż posłuszny, będąc uważny, przemówi”¹⁰³.

Vg: *Testis mendax peribit*
vir oboediens loquitur victoriam
„Świadek kłamliwy zginie,
człowiek posłuchu wypowie zwycięstwo”.

Pierwsza część wersetu wyraźnie nawiązuje do znanej już sentencji o zatraceniu kłamliwego człowieka (por. Prz 19,5.9b) i wpisuje się w szersze nauczanie na temat fałszywego świadectwa (por. Prz 6,19; 12,17; 14,5; 19,28; 25,18)¹⁰⁴. W procesie sądowym „dochodzenie do prawdy utrudnia właśnie fałszywy świadek; jednak jego zeznania zwykle są odrzucane ze względu na powierzchowność i złośliwość”¹⁰⁵. Stąd słowa mędrca o usunięciu takiego człowieka należy rozumieć w bezpośrednim kontekście przeprowadzania procesu sądowego, gdyż mamy do czynienia z oczywistym znaczeniem jurydycznym¹⁰⁶.

Problemem jest jednak interpretacja całości sentencji, a zwłaszcza jej drugiej części (Prz 21,28b). Zdaniem I. Cyłkova, wyrażenie מַאֲזֵן שֹׁמֵר („mąż słuchający”) odnosi się do człowieka, który „dokładnie słucha i dobrze się zastanawia (por. 1 Krl 3,9). Następnie świadczy, co usłyszał, mówi tak, aby słowa jego ciągle, stateczne mia-

¹⁰² Por. tłumczenia w komentarzach: Cyłkow, *Przypowieści Salomona*, 109: „Świadek kłamliwy zginie, kto jednak świadczy, co słyszał, będzie statecznie mówić”; Potocki, *Księga Przysłów*, 171: „Kłamliwy świadek przypadnie, a człowiek, który umie słuchać, mówi wytrwale”.

¹⁰³ Wg d’Hamonville, *Les Proverbes*, 281, grecki imiesłów φυλασσόμενος („roztropny, uważny”) odpowiada hebrajskiemu słowu מַאֲזֵן („na zawsze, wytrwale”). Zob. Lust – Eynikel – Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, 655.

¹⁰⁴ Alonso Schökel – Vilchez Lіндеz, *I Proverbi*, 487.

¹⁰⁵ Potocki, *Księga Przysłów*, 171.

¹⁰⁶ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 77.

ły znaczenie, a można było polegać na nich”¹⁰⁷. Innymi słowy, ten, kto potrafi słuchać, zalicza się do mędrców (por. Prz 12,15; 15,31; 18,13)¹⁰⁸. W podobnym kierunku idzie argumentacja S. Potockiego, że „w procesie sądowym bardzo pomocne są wypowiedzi człowieka, który umie słuchać, czyli zna sprawę ze słyszenia, nie ulega emocjom, a przeciwnikowi odpowiada po uważnym wysłuchaniu jego zeznań”¹⁰⁹. Interesującą linię interpretacyjną prezentują A. Lelièvre i A. Maillot, dla których wyrażenie to oznacza „świadka usznego” (*le témoin auriculaire*). Ich zdaniem chodziłoby w tym wypadku o człowieka, który nic nie zobaczywszy, składa zeznanie z tego, co usłyszał jako osoba trzecia, oświadczając: „oto, co widziałem” (por. Sdz 11,10; Łk 24,23)¹¹⁰. Według A. Meinholda przysłowie w Prz 21,28 należy odczytać w kontekście sentencji tematycznych całego fragmentu o człowieku nikczemnym (por. Prz 21,27-29). Mędrzec przeciwstawia tu dwie kategorie ludzi: עֲדֵי-קִזְבִּים („świadka kłamliwego”) i אִישׁ שׁוֹמֵעַ („męża słuchającego”), co do których możliwe są dwie linie interpretacyjne. Według pierwszej, jeśli słuchający nie jest ukazany jako przeciwnik fałszywego świadka w procesie, to mędrzec w tym miejscu przeciwstawia sobie dwie przemowy: jedna z nich jest bezpodstawna, bo pochodzi od kłamcy i wraz z nim zginie; druga natomiast, pochodząca z postawy słuchania, pozostaje pewna i godna zaufania. Taki człowiek nie musi obawiać się porażki (por. Prz 12,19a)¹¹¹. Według drugiej interpretacji, jeśli osoba słuchająca w omawianym przysłowiu potrafi wychwycić fałsz i złe zamiary kłamliwego świadka w jego przemowie, to odpowiedź tej osoby będzie miała dla kłamcy skutek obnażający i pogrążający¹¹².

¹⁰⁷ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 108.

¹⁰⁸ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 360.

¹⁰⁹ Potocki, *Księga Przysłów*, 171. Szerzej na ten temat, zob. Emer-ton, „The Interpretation”, 161-170.

¹¹⁰ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 77.

¹¹¹ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 360.

¹¹² Meinhold, *Die Sprüche*, II, 361.

Kluczem zrozumienia dla całego stychu jest interpretacja wyrażenia לִנְצַח יְדִבֵּר („mówić na zawsze”). Biorąc pod uwagę kontekst sądowniczy sentencji, należałoby przetłumaczyć jako „zeznawać w sposób przekonywający”¹¹³. Bliski takiemu ujęciu pozostaje tekst Vg: *vir oboediens loquitur victoriam* („człowiek posłuchu wypowie zwycięstwo”)¹¹⁴. Faktycznie, w tradycji judaistycznej słowo לִנְצַח wskazuje na „odpowiedź zwycięską, argument decydujący i nie do odparcia”¹¹⁵. Konkretnie, w ściśle określonych warunkach taki „świadek uszny” winien, dla ukazania się w sposób przekonywający, złożyć zeznanie w uroczystej formie, na przykład powołując się w przysiędze na Boga lub na króla, którzy znają sprawy ukryte (por. Prz 25,2)¹¹⁶.

Istnieje jednak jeszcze inna możliwość interpretacyjna, jeśli „słuchającego męża” sprowadzi się do roli przeciwnika w procesie przeciw fałszywemu świadkowi; czasownik יְדִבֵּר zostanie przetłumaczony jako „poddać” lub „zniszczyć” (por. Ps 18,48; 47,4; 2 Krn 22,10), zaś zwrot לִנְצַח („na zawsze”) odczytany w sensie „całkowicie, kompletnie”¹¹⁷. Także w tym ujęciu kłamstwo wraz z tym, kto je wypowiada, jest całkowicie osądzone i ostatecznie skazane na zniszczenie.

Bardzo oryginalną pozostaje propozycja M. Dahooda, który sięga po znaczenie czasownika יְדִבֵּר jako „być

¹¹³ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 77. Możliwe zastosowanie czasownika, zob. Gerleman, „דִּבֵּר”, 433-443, zwłaszcza 435-436; Schmidt, „דִּבֵּר”, 101-134, zwłaszcza 105-106.

¹¹⁴ Por. też wersje greckie Akwili, Symmacha i Teodocjona, które wykazują zbieżność z TM i Vg.

¹¹⁵ Zob. Targum do Prz 21,28; 8,6; 19,7; w Misznie traktat *b Sanhedryn* (105), cyt. za: Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 77.

¹¹⁶ Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 77, 90-91.

¹¹⁷ Meinhold, *Die Sprüche*, II, 358. Zob. Emerton, „The Interpretation”, 168-169: „Ein Lügenzeuge wird zugrundegehen, und derjenige, der hört, wird /ihn/ vollständig unterwerfen /oder zerstören/” (Fałszywy świadek zatraci się, a ten, który słucha, będzie jemu całkowicie uległy / lub zniszczony/).

ściganym”¹¹⁸. Choć fałszywy świadek zginął z powodu swych kłamstw, to jednak jego deklaracje nie zniknęły, w znaczeniu „nie uległy zapomnieniu”. Faktycznie, ktokolwiek usłyszy jego deklaracje, będzie je wciąż powtarzał, wierząc, że są prawdziwe¹¹⁹. Taka interpretacja sentencji odnosi się do tych wszystkich, którzy, zwłaszcza w roli sędziów, nadstawili zbyt przychylne ucho zeznaniom fałszywych świadków¹²⁰. Także w tym wypadku jedność przysłowia jest zachowana, a obserwacja mędrca – bezcenna w potępieniu zgubnych skutków społecznych fałszywego świadectwa.

Trudno jest wybrać najwłaściwszą z powyższych propozycji interpretacyjnych, które choć różnią się w szczegółach, to zawierają ważne wspólne punkty. Należą do nich między innymi: potępienie fałszywego świadectwa jako zła o wielorakich rozgałęzieniach; ukazanie zgubnych jego skutków osobistych i społecznych, które mają tendencję do rozpowszechniania się; choć osoba fałszywego świadka ginie, to skutki jego działania mogą pozostawić na długo zgubny ślad w życiu tych, których dotknęło jego świadectwo.

2.9. Przestroga przed bezpodstawnym podjęciem roli świadka (Prz 24,28)

Pośród sześciu przysłów pochodzących od anonimowych mędrców (por. Prz 24,23-34) pierwsze z nich podejmują między innymi kwestie wydawanych w sądzie wyroków (por. Prz 24,23b-25), dają konkretne wskazania życiowe (por. Prz 24,26-27) oraz ukazują konsekwencje postępowania człowieka leniwego (por. Prz 24,30-34)¹²¹. Wśród tych tematów znajduje się również wzmianka na temat funkcji świadka (Prz 24,28) i wyraźnie z nią powią-

¹¹⁸ HALATI, 1903; Schmidt, „דבר”, 102.

¹¹⁹ Cyt. za Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 77-78.

¹²⁰ Por. Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 91.

¹²¹ Por. Potocki, *Księga Przysłów*, 191-193.

zana przestroga przed odwetem podjętym nawet na drodze sądowej (Prz 24,29)¹²².

Prz 24,28 TM: אֵלֶיךָ יִשְׁתָּחֶוּ עַד־הַנֶּזֶק בְּרַעְיֶךָ
וְהִפְתִּיתָ בְּפִיךָ כַּמִּשְׁפָּחָה

„Nie bądź świadkiem przygodnym przeciw bliźniemu twemu. Czyżbyś chciał zwodzić ustami twymi?”

LXX: μὴ ἴσθι ψευδῆς μάρτυς ἐπὶ σὸν πολίτην
μηδὲ πλατύνου σοὶς χεῖλεσιν

„Nie bądź świadkiem fałszywym¹²³ przeciw twemu rodakowi¹²⁴, ani nie wyolbrzymiaj sprawy swoimi wargami”.

Vg: *Ne sis testis frustra contra proximum tuum
nec laces quemquam labiis tuis.*

„Nie bądź świadkiem bezpodstawnie przeciw bliźniemu twemu, i nie zdradzaj nikogo wargami twymi”.

Sytuacja opisana w tej sentencji zawiera przestrożę przed byciem świadkiem przeciw bliźniemu bez uzasadnionej przyczyny. Wyrażenie עַד־הַנֶּזֶק („świadek przygodny”) wskazuje na osobę niemającą „żadnego powodu i żadnej zasady do świadczenia, zwłaszcza na szkodę bliźniego”: בְּרַעְיֶךָ („przeciw twemu bliźniemu”; por. Prz 23,29; 26,2)¹²⁵. Innymi słowy, sam nie zna sprawy, o której mówi, nie ma przy tym dowodów i lekkomyślnie zeznaje albo złośliwie występuje przeciw człowiekowi niewinnemu (por. Prz

¹²² Por. Meinhold, *Die Sprüche*, II, 410, który próbuje ukazać przemyślaną strukturę tej grupy sentencji; Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 181-182.

¹²³ Wersja LXX tłumaczy wyrażenie עַד־הַנֶּזֶק („świadek przygodny”) za pomocą określenia ψευδῆς μάρτυς („świadek fałszywy”). Zdaniem E. Tov to tłumaczenie opiera się na możliwej egzegezie przykazania z Pwt 5,20. Podobne zjawisko interpretacji dokonano się w LXX względem tekstu z Wj 20,16: Tov, „The Impact”, 577-591, zwłaszcza 590, cyt. za d’Hamonville, *Les Proverbes*, 301.

¹²⁴ Wg d’Hamonville, *Les Proverbes*, 301, wyrażenie σὸν πολίτην „twemu współmieszkańcowi (miasta)”, to greckie tłumaczenie hebrajskiego רַעֲיֶךָ („twemu bliskiemu, przyjacielowi”), które nadaje specyficzny ton miejski całemu zbiorowi w wersji greckiej.

¹²⁵ Por. Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 122.

1,11; Hi 9,17; 22,6)¹²⁶. Rzecz znamienne, że wersja LXX dosadniej nazywa go ψευδῆς μάρτυς („świadek fałszywy”), podczas gdy TM zawiera jedynie wskazanie na możliwość zakłamania¹²⁷.

Wyraźniej mędrzec nazywa rzeczywistość zakłamania w drugim stychu, zadając retoryczne pytanie o „zwodzenie twoimi wargami” (הַפְתִּיחַ בְּשִׁפְתָיִךְ) (por. Ps 78,36)¹²⁸. W tym przypadku zarzut dotyczy przede wszystkim świadka, który sam ulegając złudzeniu, innych wprowadza w błąd. Jego zarzuty nie potrafią jednak zwieść sądu, który dokładnie bada sprawę¹²⁹. Stąd można w tej sentencji widzieć wezwanie do ostrożności, roztropności i przezorności, aby nie świadczyć przeciw komukolwiek, jak tylko w przypadku pewności; aby nie otwierać zbyt szybko ust, pamiętając o możliwości pomyłki i przytaczaniu rzeczy w sposób niedokładny. Złudzeniem może być także wielomówstwo, w którym kryją się z konieczności błędy lub co najmniej oznaka przesady¹³⁰.

Wszyscy komentatorzy zauważają, że kolejny werset stanowi kontynuację sentencji o świadku i jest swoistą egzemplifikacją składania fałszywych zeznań czy wręcz ich usprawiedliwiania: „Nie mów: «Jak mi zrobił, tak ja mu też zrobię, każdemu oddam według jego czynów»” (Prz 24,29)¹³¹. Innymi słowy, nawet wtedy, gdy ktoś cię skrzywdził, nie powinieneś się podejmować świadectwa w sposób bezpodstawny, lekkomyślny i złośliwy (por. Prz 24,17; 20,22; 25,21)¹³². W tle pozostaje starożytne prawo odwetu, często stosowane dla pomniejszenia skali mściwo-

¹²⁶ Por. Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 524; Meinhold, *Die Sprüche*, II, 412; Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 177.

¹²⁷ Potocki, *Księga Przysłów*, 192.

¹²⁸ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 122.

¹²⁹ Por. Potocki, *Księga Przysłów*, 192.

¹³⁰ Por. Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 181-182.

¹³¹ Por. Potocki, *Księga Przysłów*, 192.

¹³² Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 122.

ści (por. Wj 21,22-25)¹³³. Nawet odwet, a tym bardziej zemsta, nie usprawiedliwia składania fałszywych zeznań¹³⁴.

2.10. Śmiercionośne skutki fałszywego świadectwa (Prz 25,18)

W zbiorze sentencji króla Salomona, zebranych przez pisarzy króla Ezechiasza (por. Prz 25,1), znajduje się również znaczące przysłowie, w którym ponownie pojawia się postać fałszywego świadka. Tym razem sentencja używa mocnych porównań dla ukazania straszliwych skutków fałszywych zeznań.

Prz 25,18 TM: מִפֵּיץ וְחֶרֶב וְחֵץ וְשֵׁן
אִישׁ עֵנָה בְרַעְיוֹ עַד שֶׁקֶר

„Młot i miecz, i strzała ostra,
tak człowiek składający przeciw swemu bliźniemu świadectwo fałszywe”.

LXX: ῥόπαλον καὶ μάχαιρα καὶ τόξευμα ἀκιδωτόν
οὕτως καὶ ἀνὴρ ὁ καταμαρτυρῶν τοῦ φίλου αὐτοῦ
μαρτυρίαν ψευδῆ

„Maczuga i miecz, i strzała ostra,
tak i człowiek, który oskarża swojego przyjaciela świadectwem fałszywym”¹³⁵.

Vg: *Iaculum et gladius et sagitta acuta
homo qui loquitur contra proximum suum testimonium
falsum.*

„Oszczepem i mieczem, i strzałą ostrą
człowiek, który mówi przeciw bliźniemu swemu fałszywe świadectwo”.

Pierwsza część wersetu zestawia razem uzbrojenie, jakim posługuje się człowiek, który stając do walki, sze-

¹³³ Por. Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 177.

¹³⁴ Por. Alonso Schökel – Vilchez Líndez, *I Proverbi*, 524-525; Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 182.

¹³⁵ Zdaniem d’Hamonville, *Les Proverbes*, 313, przymiotnik ἀκιωτόν „ostrzy” to *hapax* w LXX.

rzy wokół siebie zniszczenie i śmierć¹³⁶. Pierwsze z nich to מַפְיִץ („młot wojenny”; por. Jr 51,20; Ez 9,2)¹³⁷, który był wykorzystany w walce z przeciwnikiem, by go uderzyć i zdruzgotać. Drugim narzędziem wojennym jest חֶרֶב („miecz”; por. Prz 5,4; 12,18a; 30,14) używany do walki bezpośredniej z przeciwnikiem; trzecim zaś שֶׁנֶן („strzała ostra”), stosowana jako broń rażenia na odległość, z metalową zaostrzoną końcówką (por. Prz 7,23; 26,18)¹³⁸.

Tak drastyczne zestawienie trzech rodzajów broni, które same w sobie prezentują śmiertcionośne wyposażenie wojenne, znajduje swoje wyjaśnienie w drugiej części werse-
tu, w odniesieniu do człowieka, który שָׁקַר עַד בְּרֵעֵהוּ עַד שְׁקָר („składa przeciw swemu bliźniemu świadectwo fałszywe” – Prz 25,18b)¹³⁹. Zastosowana formuła odpowiada niemal dosłownie zapisom Dekalogu przeciwko kłamliwemu świadectwu (por. Wj 20,16; Pwt 5,20). Jego działanie jest tak bardzo szkodliwe i raniące, że może doprowadzić do śmierci¹⁴⁰. To mocne porównanie działania obu typów ludzi: walczącego i zeznającego fałszywie, winno wstrząsnąć sumieniem przewrotnego świadka i nie dopuścić innych do tego rodzaju przestępstw (por. Prz 6,19; 12,17; 14,5;

¹³⁶ Por. Potocki, *Księga Przysłów*, 197.

¹³⁷ Cylkow, *Przypowieści Salomona*, 126. Wg Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 200, słowo מַפְיִץ („kij, młot”) to *hapax*, który jest jednak identyczny ze słowem מַפְיִץ („młot, narzędzie burzenia”) (por. Jr 51,20; Ez 9,2). Takie tłumaczenie potwierdza wersja LXX: ῥόπαλον i Vg: *iaculum*, jak również Targum i wersja syriacka. Por. Potocki, *Księga Przysłów*, 197.

¹³⁸ Por. Meinhold, *Die Sprüche*, II, 429.

¹³⁹ Por. Alonso Schökel – Vilchez Lindez, *I Proverbi*, 534-535, który zauważa w omawianym wersecie istniejące pomiędzy słowami zjawisko sonoryczności, jak również wielką różnorodność form wyrazu, pobudzającą wyobraźnię.

¹⁴⁰ Por. zastosowanie tego przysłowia przez Atanazego Wielkiego (*Apologia do Konstancjusza* 12; PSP 21, 173): „Uderzony kamieniem szuka lekarza. Oszczerstwa są bardziej bolesne niż uderzenie kamieniem. «Oszczerstwo to pałka, sztylet i ostra strzała», mówi Salomon. Uleczyć ją może tylko prawda. Jeśli się tę ranę zlekceważy, niebezpiecznie się powiększa”.

19,5.9.28; 21,28, 24,28)¹⁴¹. Faktycznie bowiem mowa kłamliwego świadka jest bardziej szkodliwa i groźniejsza niż cała broń zebrana razem, ponieważ uderza ona i niszczy zarówno życie człowieka, który jest ofiarą kłamstwa, jak i reputację tego, który kłamie¹⁴².

3. PODSUMOWANIE

Szczegółowa analiza wyrażenia odnoszących się do składania kłamliwego świadectwa oraz bezpośredniego kontekstu ich występowania w zbiorach Księgi Przysłów pozwala na sformułowanie kilku zasadniczych wniosków.

Należy wpieryw podkreślić znaczenie sporej liczby przysłów, w których występuje postać „kłamliwego świadka” czy też pojawia się czynność składanego fałszywie świadectwa, z częstym wskazaniem na język jako narzędzie mowy. Jeśli weźmie się pod uwagę jednoznacznie negatywne oceny podobnych zachowań, wręcz potępiających je, to wyraźnie mamy do czynienia z ogromnie nabrzmiałym problemem osobistym i społecznym. Dla mędrców Izraela było oczywiste, że podobne postawy prowadziły do rozkładu i upadku moralnego wśród narodu, w którym wymiar sprawiedliwości w postaci sądów opierał się na wiarygodności i prawdomówności świadków. Stąd radykalne potępienie, które pada z ust nauczycieli mądrości względem fałszywego świadectwa w sądach.

Nie można jednak zapominać, że napiętnowane tak radykalnie fałszywe świadczenie znajduje swoje moralne umocowanie w sankcjach o charakterze religijnym. Odwoływanie się w Księdze Przysłów do postaci kłamliwego świadka ma w tle wyraźne odniesienie do Dekalogu (por. Wj 20,16; Pwt 5,20), a więc do warunków zawartego przymierza narodu wybranego z Bogiem. Ostatecznym obrońcą ludzi kłamliwie oskarżonych i krzywdzonych pozostaje zawsze Bóg. Choć w wielu sentencjach to odwołanie do

¹⁴¹ Por. Potocki, *Księga Przysłów*, 197.

¹⁴² Lelièvre – Maillot, *Commentaire des Proverbes*, II, 212.

przymierza pozostaje jedynie w tle, to należy pamiętać, właśnie ono stanowi wyraźny kontekst dla przestroż i napomnień mędrców. Stawiają one słuchaczy przed nieustannym wyborem pomiędzy drogą prowadzącą ku życiu albo wiodącą ku śmierci.

Stąd też wynika specyficzna forma poszczególnych sentencji mądrościowych, które cechuje jasne podłoże dydaktyczne i formacyjne. Przy użyciu paralelizmów antytetycznych, oddających przeciwstawienie postaw człowieka prawdomównego i kłamliwego, starano się formować uczniów do zachowania przykazań. Szczególną rolę odgrywały w tej kwestii zwłaszcza prezentowane pozytywne skutki postawy osoby wiarygodnej i prawdomównej, przy równoczesnym podkreśleniu zgubnych konsekwencji postawy świadka kłamliwego, której ostatecznym kresem jest śmierć i zatrać wieczna. Na większą uwagę zasługuje w tym punkcie oddziaływanie społeczne danej postawy. Prawdomówność i uczciwość świadka rozsiewa wokół zaufanie i ochronę człowieka, wzmacnia jego egzystencję, a nawet może uratować życie w obliczu niesprawiedliwych oskarżeń. Natomiast kłamliwe świadectwo prowadzi nieuchronnie do sytuacji wyrządzonej krzywdy, najczęściej nieodwracalnej, w której zostają nadszarpnięte więzy międzyludzkie i dobre imię osoby oskarżanej, która może doświadczyć śmierci społecznej, a nawet fizycznej. W ten sposób mądrościowe odczytanie przykazania o nieskładaniu fałszywego świadectwa stanowi również dzisiaj ważną przestrożę i zarazem mocne wezwanie ku podjęciu postaw zgodnych z wolą Boga i prowadzących do szczęścia zarówno pojedynczej osoby, jak i całego społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Alonso Schökel L. – Vilchez Lindez J., *I Proverbi* (Commenti Biblici; Roma 1988).
- Atanazy Wielki, „Apologia do Konstancjusza”, *Apologie* (PSP 21; Warszawa 1979) 167-188.
- Barucq A., *Le livre des Proverbes* (SB; Paris 1964).

- Bellia G. – Passaro A. (red.), *Libro dei Proverbi*. Tradizione, redazione, teologia (Casale Monferrato 1999).
- Bergmann U., „נבִּי”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher ⁵1994) II, 96-99.
- Bonora A. – Priotto M. (red.), *Libri sapienziali e altri scritti* (Logos – Corso di Studi Biblici 4; Torino 1997).
- Bovati P., *Ristabilire la giustizia*, Procedure, vocabolario, orientamenti (AnBib 110; Roma ²1997).
- Brzegowy T., *Pisma mądrościowe Starego Testamentu* (Academica 68; Tarnów 2007).
- Chouraqui A., *Dziesięć przykazań dzisiaj* (Warszawa 2002).
- Clifford R. J., *The Wisdom Literature* (IBT; Nashville, TN, 1998).
- Cylkow I. (red.), *Przypowieści Salomona*. מְשֻׁלִי (Kraków – Budapest 2009).
- de Vaux R., *Instytucje Starego Testamentu* (Poznań 2004).
- d’Hamonville D.-M. (red.), *Les Proverbes* (La Bible d’Alexandrie 17; Paris 2000).
- Emerton J. A., „The Interpretation of Proverbs 21,28”, *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft* 100 (1988) 161-170.
- Gerleman G., „דְּבָרִי”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher ⁵1994) I, 433-443.
- Gilbert M., *Les cinq livres des sages*. Les Proverbes de Salomon. Le livre de Job. Qohélet ou l’Ecclésiaste. Le livre de Ben Sira. La Sagesse de Salomon (LiBi 129; Paris 2003).
- Gorgulho G. – Anderson A.F., „Księga Przysłów”, *Międzynarodowy Komentarz do Pisma Świętego* (red. W.R. Farmer) (Warszawa ²2001) 766-789.
- Jan Chryzostom, „Fragmenta in Proverbia” (in catenis), *Księga Przysłów, Księga Koheleta, Pieśń nad Pieśniami* (red. M. Przyszychowska) (Ojcowie Kościoła Komentują Biblię. Stary Testament 8; Ząbki 2015).
- Jenni E., „אֲבָרָה”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher ⁵1994) I, 17-20.

- Jepsen A., „אִנְיָ”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart 1973-2000) I, 313-348.
- Johnson B., „צִדְקָה”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart 1973-2000) VI, 903-925.
- Klopfstein M.A., „שָׂרָה”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher ⁵1994) II, 1010-1019.
- Koch K., „צִדְקָה”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher ⁵1994) II, 507-530.
- Koehler L. – Baumgartner W. – Stamm J.J. – Dec P. (red.), *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu I-II* (PSB 30; Warszawa 2008) (= HALAT).
- Końska L. – Pekaric S., *Dziesięć przykazań* (Kraków 2009).
- Łach S. (red.), *Księga Kapłańska. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* (PŚST 2/1; Poznań – Warszawa 1970).
- Łach S. (red.), *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* (PŚST 2/3; Poznań – Warszawa 1971).
- Łach S. (red.), *Księga Wyjścia. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz* (PŚST 1/2; Poznań – Warszawa 1964).
- Lang B., „Schule und Unterricht im alten Israel”, *La Sagesse de l’Ancien Testament* (red. M. Gilbert) (BETHL 51, Nouvelle édition mise à jour; Leuven ²1990) 186-201.
- Lelièvre A. – Maillot A., *Commentaire des Proverbes. I. Chap. 10–18* (LD Commentaires 1; Paris 1993).
- Lelièvre A. – Maillot A., *Commentaire des Proverbes. II. Chap. 19–31* (LD Commentaires 4; Paris 1996).
- Lelièvre A. – Maillot A., *Commentaire des Proverbes. III. Chap. 1–9* (LD Commentaires 8; Paris 2000).
- Lemański J., *Księga Wyjścia* (NKB.ST 2; Częstochowa 2009).
- Lust J. – Eynikel E. – Hauspie K. (red.) *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (Stuttgart 1992, 1996, revised version 2003).
- Meinhold A., *Die Sprüche I. Spr. 1–15* (ZBK; Zürich 1991).
- Meinhold A., *Die Sprüche II. Spr. 16–31* (ZBK; Zürich 1991).

- Morla Asensio V., *Libri sapienziali e altri scritti* (Introduzione allo studio della Bibbia 5; Brescia 1997).
- Muszyński H., *Dekalog* (Gniezno 1995).
- Nagórny J., *Etyka przymierza Starego Testamentu*. Próba ustalenia zasadniczej problematyki moralnej (red. K. Jeżyna – J. Gońko – W. Rzepa) (Lublin 2009).
- Otto E., *Deuteronomium 1–11*. II. 4,44–11,32 (HThKAT; Herder – Freiburg – Basel – Wien 2012).
- Perry E., „The Meaning of *’emuna* in the Old Testament”, *Journal of the American Academy of Religion* 21 (1953) 252-256.
- Petuchowski J.J. (red.), *Głos z Synaju*. Antologia tekstów rabinistycznych na temat Dziesięciu Przykazań (Kraków 1997).
- Popowski R. (red. przekład, wprowadzenie i przypisy), *Septuaginta, czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami* (PSB 37; Warszawa 2013).
- Potocki S., *Księga Przysłów. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* (PŚST 8/1; Poznań 2008).
- Potocki S., „Drogi Mądrości (Księga Przysłów)”, *Mądrość starotestamentalnego Izraela* (red. J. Frankowski) (WMWKB 6; Warszawa 1999) 34-72.
- Rad G. von, *La sapienza in Israele* (Collana Biblica; Torino 1975).
- Rosik S., „Biblijny horyzont przykazania VIII”, *Plenitudo legis dilectio*. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Bronisławowi W. Zubertowi OFM z okazji 65. rocznicy urodzin (red. A. Dębiński – E. Szczot) (Lublin 2000) 777-788.
- Schmidt W.H., „דבר”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart 1973-2000) II, 101-134.
- Seebass H. – Beyerle S. – Grünwaldt K., „שקר”, *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren) (Stuttgart 1973-2000) VIII, 466-472.
- Stefański J., „VIII przykazanie Dekalogu na tle koncepcji świadectwa i świadka w tekstach legislacyjnych Starego Testamentu”, *Verbum Vitae* 27 (2015) 21-46.
- Synowiec J.S., *Dekalog*. Dziesięć ważnych przykazań Wj 20,2-17; Pwt 5,6-20 (Kraków 2004).

- Synowiec J.S., *Mędrzy Izraela, ich pisma i nauka* (Kraków²1997).
- Tonelli D., *Il Decalogo. Uno sguardo retrospettivo* (Scienze Religiose. Nuova Serie 25; Bologna 2010).
- Tov E., „The Impact of the LXX Translation of the Pentateuch on the Translation of other Books”, *Mélanges D. Barthélemy. Études Bibliques offertes à l’occasion de son 60e anniversaire* (red. P. Casetti – O. Keel – A. Schenker) (OBO 38; Fribourg – Göttingen 1981) 577-591.
- Tronina A., *Księga Kapłańska* (NKB.ST 3; Częstochowa 2006).
- Van Leeuwen C., „⁵”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher⁵1994) II, 209-221.
- Virgulin St., „La ⁵ in Abacuc 2,4b”, *Divus Thomas* 92 (1969) 92-97.
- Wildberger H., „⁵”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (Gütersloher⁵1994) I, 177-209.
- Wojciechowski M., *Dziesięć przykazań dawniej i dziś* (Częstochowa 2011).

Ks. Andrzej Demitrów
Wyższe Międzydiecezjalne Seminarium Duchowne
ul. Drzymały 1c
45-342 Opole
ademitrow@uni.opole.pl

Ks. ANDRZEJ DEMITRÓW, kapłan diecezji opolskiej, doktor nauk biblijnych (*Biblicum*, Rzym), wykładowca Pisma Świętego na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego, członek Stowarzyszenia Biblistów Polskich, od 2011 r. wikariusz biskupi ds. życia konsekrowanego. Ostatnia publikacja książkowa: *Quattro oranti nell’elogio dei padri* (Sir 44–49). Studio dei testi e delle tradizioni (Opolska Biblioteka Teologiczna 124; Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2011).